عزيز ڪنگراڻي

سنڌي لوڪ ادب جي تاريخ نويسيءَ جو تنقيدي جائزو

Critical Review of Printed History Book of Sindhi Literature

Abstract

The paper is an attempt to discuss and analyze the historiography of Sindhi folk literature. It has been observed that most historians haven't given proper attention to Sindhi folk literature. Only a few historians have written formally about folk literature. Some historians have only collected the material; some have elaborated Sindhi folk literature material; while some have solely explained concerning genres of the folk literature. The paper endeavors to review, in a critical method, the published history of Sindhi folk literature is in the light of the folk literature historiography.

The article aims to probe the histories of Sindhi folk literature analytically, that haven't examined the literary factors of the legends, fables, and folklore concerning the styles, plots, techniques, elements, themes, conflicts, and actual backgrounds. Similarly, the styles of genres of folk poetry have also not been adequately discussed in the said history. An attempt has been made to clarify that love legends like Sassi Punhoon and others are not semi-historical. These are pure traditional legends that are most probably rooted in the matriarchal society.

Meanwhile, the paper also focuses on the social backgrounds and central ideas of some folk poems, especially "Jamalo" which are misinterpreted by historians. On the other hand, it has been tried to examine the new aspects of folk literature ignored by historians & researchers.

Keywords: Sindhi Folk Literature, History, Folk Tales, Folk Poetry, Jamalo, Historiography, Criticism.

دنيا جي لوڪ ادب وانگر سنڌي لوڪ ادب جو پاڙُون بہ قديم زماني ۾ کُتل آهن، پر سنڌي ادب ۾ خاص طور لوڪ ادب جي مورخن ان سلسلي ۾ کوج يا تحقيق جي ضرورت ئي محسوس نہ ڪئي آهي. سنڌي شعري لوڪ ادب هجي يا نثري لوڪ ادب،

ان جي تاريخ نويسيءَ تي ڪم تمام گهٽ ٿيو آهي. مؤرخن لوڪ ادب جي تاريخ جي ڳڻ ڪرڻ جي ڪوشش ادبي تاريخ جي مؤرخن گهٽ ڪئي آهي ۽ ان کي ادب جي تاريخ ۾ خاص جاءِ به نالي ماتر ڏني وئي آهي. جيڪڏهن ڪنهن مؤرخ لوڪ ادب ۽ ان جي تاريخ نويسي بحث هيٺ آندي به آهي ته اها ڪنهن به طرح سائنسي تحقيق جي معيار تي پورو لهندڙ نه ٿي چئي سگهجي. ادبي تاريخن ۾ لوڪ ادب ۽ ان جي صنفن يا نمونن جو اُڇاترو تعارف ملي ٿو. ان سلسلي ۾ سِي اي ڪنڪِيڊ جي ڪتاب ۾ ڄاڻايل آهي ته:

"سنڌ ۾ لوڪ آکاڻين بابت پسنديدگي ۽ موهه اڄ نه پر هزارين سالن جو پسمنظر رکي ٿو" (1)

حالانڪ پسمنظر وارو اهو پهلو تقابلي جائزي سان لکيل ادبي تاريخن ۾ هجڻ گهرجي ها ته سنڌي لوڪ ادب سنڌي سماج ۾ سماجي، سياسي، ثقافتي ۽ مذهبي تبديلين ۽ اثرن هيٺ ڪهڙن ممڪن دورن ۾ اُسرڻ شروع ٿيو هوندو. سنڌي لوڪ ادب ٻين ٻولين جي لوڪ ادب جي اثر هيٺ اُسريو يا پاڻمرادو ارتقائي مرحلا طئي ڪيائين. هڪ مطالعي مطابق لوڪ ادب قديم زماني کان اُسريو ۽ نسريو. عوام جي دلچسپيءَ سبب آڳاٽي زماني کان وٺي 1970ع واري ڏهاڪي تائين لوڪ ادب جي عوام وٽ وڏي اهميت رهندي آئي ۽ سنڌ ۾ اوطاقون لوڪ ادب جو مرڪز رهيون. جن جو راقم پڻ مشاهدو ماڻيو. لوڪ ادب جي اوسر، ارتقا ۽ امڪاني عرصي بابت هن مقالي ۾ بحث ڪيو ويو آهي.

سنڌي ادب جي تاريخن ۾ صرف سنڌي ٻوليءَ ۾ نثري ۽ شعري ادب جي ممڪن قدامت تي بحث ملي ٿو. ادبي تاريخن ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي ته:

"اٺين صدي عيسوي ۾ هڪ سياح عالم آچاريه 'اويدتن' سوراشٽر جي دربار مان سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي کوجنا لاءِ سنڌ ۾ آيو. 778ع ۾ موٽي وڃي پنهنجي کوجنا جي آڌار تي ڪتاب 'ڪوليه مالها ڪها' لکيائين. ان ۾ سنڌي ٻولي بابت لکي ٿو ته، "اسان اُهي سنڌي شاعر ڏٺا، جن کي پنهنجي ملڪ تي ناز ۽ سريلي نغمگي جو ذوق هو. هنن پنهنجي نغمگي کي نزاڪت ۽ ميناج سان ڍلي پد ۽ ڀار سان نهايت ئي سُريلي انداز ۾ ڳاتو ٿي" (2).

ساڳي ڳالهه هرجاٽي پڻ هن ريت لکي آهي ته:

"اٺين صدي عيسويءَ ۾ سنڌي باوقار، پيار ۾ مٿانهان، نرم ۽ ڌيرج پريا سگهارا آهن. اهي گيتن، موسيقي ۽ ناچ جا شوقين آهن. اهي پنهنجي وطن سان پيار ڪن ٿا." (3)

انهن حوالن ڏيڻ جو مطلب اهو هو ته، انهن ۾ شعر بابت جيڪو چيو ويو آهي، اهو لوڪ شعر به ٿي سگهي ٿو پر ادبي مؤرخن صرف شعر جي قدامت لاءِ درج ڪيو آهي، لوڪ شعر جو انومان به ظاهر نه ڪيو آهي. سنڌي شعر جي قدامت بابت جيڪو ذڪر آهي، سو بيان ممڪن آهي ته لوڪ موسيقي، لوڪ راڳداري ۽ لوڪ شاعريءَ سان گڏ دودي چنيسر جهڙن ٻين منظوم سنڌي لوڪ داستانن جو شاعري ۾ بيان پُڌو ۽ ڪيو ويو هجي، ڇاڪاڻ ته جياپالن لکيو آهي ته:

> "ذڪر ڪري ايشيا خاص طور هندستان ۾ منظوم ڪهاڻين (Epics) جو دور 1000 ق. م کان 600 ق. م جاڻائن ٿا" (4)

غالب گمان آهي ته سنڌي لوڪ ادب جي تاريخ جون جڙُون پڻ اهڙين منظوم لوڪ يا ڏند ڪٿائي ڪهاڻين ۾ لوڪ شعر وانگر قبل مسيح ۾ هجن. اوسر ۽ ارتقا جا مرحلا طئي ڪندي سنڌي لوڪ ادب اُسريو ۽ نسريو ۽ سيني به سيني سفر ڪندو آيو پر ادبي تاريخن ۾ ان بابت ڪا معلومات شامل ناهي.

سنڌ جي ادبي مورخن پنهنجي لکيل تاريخن ۾ لوڪ ادب جي ان رُخ کي ورلي ڇهيو آهي. انهن محض سنڌي شعري، ادب ۽ نثري ادب کي ادب سمجهيو ۽ انهن سنڌ جي لوڪ ادب کي ادبي اهميت نه ڏني ۽ نڪي ان جي اوسر کي موضوع بڻايو. انهن لوڪ ادب ۽ ان جي تاريخ کي بلڪل نظر انداز ڪري ڇڏيو آهي. انهن مورخن ۾ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي (سنڌي ادب جي مختصر تاريخ)، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو (سنڌي ادب جي تاريخ)، خان بهادر محمد صديق مسافر (سنڌ جي ادبي تاريخ)، اڪبر لغاري (سنڌي ادب جو مختصر جائزو)، منگهارام ملڪاڻي (سنڌي نثر جي تاريخ)، مختيار ملاح (سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو) ۽ ٻيا ڪجهه شامل آهن.

جن ادبي مؤرخن لوڪ ادب تي لکيو آهي، انهن منجهان هڪ اڌ کان سواءِ سنڌي لوڪ ادب جي تاريخ جي ڪنهن به مورخ پيرائتي ڇنڊڇاڻ نه ڪئي آهي. سنڌي لوڪ ادب جي صنفن يا قسمن کي يا ته صرف سهيڙيو ويو آهي يا انهن بابت سطحي بحث ڪيو ويو آهي. لوڪ ادب بابت جن تاريخ نويسن لکيو آهي، تن ۾ گهڻائي انهن جي آهي، جن صرف شعري لوڪ ادب کي ئي لوڪ ادب سمجهيو. انهن لوڪ ادب جي ممڪن قدامت تي بحث بجاءِ ان کي وڌ ۾ وڌ اسلامي دور جي شروعات تائين محدود رکيو آهي. انهن ادبي تاريخن ۾ لوڪ ادب جي سرجڻ واري ممڪن قدامت يا تاريخ تي گهٽ محققن جو ڪم نظر اچي ٿو. سائنسي تحقيق جي روشني ۾ ڪنهن به ادبي مورخ سنڌي لوڪ ادب جي ممڪن تاريخ بابت انومان واري نگاهه به نه وڌي آهي. جن محققن

جي ڪم ۾ ان حوالي سان بهتر انداز اپنايل ملي ٿو انهن ۾ سرفهرست ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ آهي، جنهن سنڌي ادبي بورڊ جي سهڪار سان لوڪ ادب جو اٽُمَيو ذخيرو گڏ ڪري ڇپايو. ٻيو ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو آهي، جنهن جو لوڪ ادب بابت ضخيم ڪتاب، 'لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو' آهي، جيڪو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ڇپرائي پڌرو ڪيو. ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جو گهڻو تڻو موضوع شعري لوڪ ادب آهي، جنهن سان هن خوب نڀايو آهي. ٽيون ڊاڪٽر قاضي خادم جو ڪتاب 'سنڌيءَ جا نثري داستان' بہ اهميت لائق آهي، جنهن ۾ هن نثري لوڪ ادب جي داستانن، لوڪ ڪهاڻين جي قدامت، ارتقا، فن ۽ ڪردارن تي ڪجهہ بهتر نمونی روشني وڌي آهي. ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻيءَ جو ڪتاب، 'سنڌي ادب جي ارتقائي تاريخ' پڻ آهي، جنهن ۾ بہ لوڪ ادب جي صنفن بابت صرف روايتي بحث ڪيل آهي.

سنڌي لوڪ ادب جي تاريخن ۾ سنڌي شعري يا نثري لوڪ ادب جي ڪنهن بہ صنف يا قسم جي فني لوازمات تي بحث غائب آهي. شعري لوڪ ادب جي ڪنهن صنف جي گهاڙيٽي، ساخت يا موسيقي ۽ نثري صنفن ۾ ان جي عنصرن ۽ فن جهڙوڪ: ترتيب، ٽڪراءُ، عروج، اسلوب، پلاٽ، مرڪزي خيال، ڪردار نگاري، واقعہ نگاري ۽ نتيجي بابت مفصل بحث لوڪ ادب جي ڪنهن بہ ادبي تاريخ ۾ نہ ٿو ملي. وڌيڪ نہ تہ ڪنهن هڪ لوڪ ڪهاڻي يا رومانوي داستان يا لوڪ شعر جي فني پهلوئن ۽ ساخت تي بحث ٿيل هئڻ گهرجي ها. قاضي خادم اها ڳالهہ تسليم ڪندي لکي ٿو تہ:

> ”صرف لوڪ ادب اسڪيم هيٺ لوڪ ڪهاڻين سان گڏ سنڌ جي نيم تاريخي قصن جي روايتن کي محفوظ ڪيو ويو آهي.“ (5)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لوڪ گيت 'جمالو' جو پسمنظر بيان ڪندي لکي ٿو تہ:

> ”چون ٿا تہ 'جمالو' نالي هڪڙو شخص هو جيڪو پنهنجي ساٿين کان وڇڙي ويو ۽ ڪي سال هيٺ لاڙ ڏي جتن سان گذاريائين. ڪجهہ عرصي بعد جڏهن وري موٽي آيو تہ سندس ساٿين توڙي سڪ وارن خوشيون ڪيون، ناچ ڪيائون ۽ پڻ سندس نالي گيت ڳايائون. جمالو گيت جا اصل مضمون بہ آهن: هڪ وڇڙڻ ۽ ٻيو موٽي اچڻ ۽ خوشي ڪرڻ.“ (6)

تحقيقي اک سان ڏٺو وڃي تہ لوڪ گيت 'جمالو' جو اعليٰ ۽ اجتماعي پسمنظر ۽ مرڪزي خيال اهو نہ هوندو، پر ڪجهہ محقق وڌيڪ تحقيق ڪرڻ بدران اڪثر هڪ ئي راءِ تي رهيا. بلوچ صاحب وارو بيان ڪيل پسمنظر ممڪن آ تہ هجي. لوڪ گيت 'جمالو' جو جيڪو پسمنظر يا مرڪزي خيال معلوم ٿئي ٿو سو

اجتماعي سنڌي سماج يا لوڪ يا ماڻهن جي گڏيل ترجماني آهي. جمالو گيت ۾ 'جتن' واري سٽ پوءِ شامل ٿيل لڳي ٿي. سمجهه ۾ ايئن اچي ٿو ته جمالو نالي شخص ڪا ويڙهه وڙهي سرخرو ٿيو هوندو يا هن ڪو معرڪو سر ڪيو هوندو. ڪيپ ڪٽي اچڻ يا ڪامياب ٿيڻ بعد موٽيو هوندو ۽ سندس مداحن ساراهه ۾ ڳيچ ڳاتو. لوڪ گيت 'جمالو' ۾ جمالو هڪ سگهاري ماڻهو يا اجتماعي عوامي ويڙهه ۾ نمائندگي ڪندڙ ۽ سرخرو ٿيندڙ هڪ شخص جو علامتي روپ لڳي ٿو جنهن جي معرڪي ۾ ڪاميابيءَ جو هن لوڪ گيت جو پسمنظر ۽ مرڪزي خيال سمايل آهي. گيت جي ٻن بندن تي غور ڪبو ته واضح ٿي وڃي ٿو. هڪ 'منهنجو ڪٽي آيو خير سان' مطلب ته ڪو ميدان ماري يا ڪٽي موٽيو ۽ ٻيو 'جنهن جا پير پنج سير لا'. مطلب سگهارو، طاقتور ۽ اجتماعي سنڌي سماج جي سگهه جي علامت هو ڇاڪاڻ ته لوڪ گيت ڪنهن مخصوص گروهه نه پر اجتماعي عوامي اُمنگن جا ترجمان هوندا آهن. اڄ به منعقد ڪامياب محفلن جي پڄاڻيءَ تي آخر ۾ لوڪ گيت 'جمالو' ڳائڻ به ڪاميابيءَ جو مرڪزي خيال رکي ٿو.

لوڪ گيت 'جمالو' جو شاعري جي حوالي سان فني گهاڙيٽو ڪهڙو آهي ۽ ان جي موسيقي ڇا تي آڌاريل آهي؟ ان بابت ڪنهن به ادبي مؤرخ اپٽار نه ڪئي آهي. راقم کي مليل ڄاڻ موجب لوڪ گيت 'جمالو' جي ساخت توڙي گهاڙيٽو وائيءَ جي صنف وانگر آهي ۽ ان جي هر مصرع ۾ موسيقي چند وديا جي اصولن تي آڌاريل آهي. ان جي ٿلهه ۽ مصرع ۾ 13 ماترائون ۽ وراڻي 'هو جمالو' 8 ماترائن تي آڌاريل آهي 'جمالو' ۾ 'م' مشدد هجڻ ڪري به پد وڏن ٿا تڏهن 8 ماترائون بيهن ٿيون.

سنڌي نثري لوڪ ادب جي صنفن جو پڻ ڪنهن به ادبي مورخ جائزو نه ورتو آهي. جڏهن چڱيءَ طرح غور ڪجي ٿو ته، اڪثر رومانوي لوڪ ڪهاڻيون يا داستانن جو لڳ ڀڳ ساڳو سٽاءُ آهي، پر واقعا، جڳهه، ڪردار، مرڪزي خيال يا ٿيم ۽ انهن سان پيش ايندڙ مسئلا مختلف آهن. هت رومانوي لوڪ ڪهاڻي يا داستان 'سهڻي ميهار' تي غور ڪجي ٿو ته سهڻي ميهار جو مرڪزي خيال سنڌي سماج ۾ عورت جي "راءِ جي آزادي يا پسند" تي سماجي پابندي خلاف بغاوت آهي. هن ۾ الميا تي واقعه نگاري ۽ ڪردار نگاري پڻ آهي ته پلاٽ جي تاڃو پيٽو ۾ ٻيا ضمني ڪردار به چُرپُر ڪندي نظر اچن ٿا. المياتي ڪلائميڪس ۽ المياتي پڄاڻي به آهي. مطلب ته اهڙي ريت لوڪ ادب جي تاريخن ۾ ڪنهن به هڪ صنف جي فني اپٽار ئي شامل هئڻ گهرجي ها ته چئي سگهجي ها ته لوڪ ادب جي مورخن ڪجهه

انصاف ڪيو آهي، پر ڪنهن نہ هڪ تاريخي ماخذ ۾ ڪنهن نہ هڪ لوڪ ڪهاڻي يا داستان جو فني جائزو پيش ڪيل ناهي.

رومانوي لوڪ ڪهاڻين يا روايتي داستانن سسئي پنهون، نوري ڄام تماچي ۽ ٻين کي نيم تاريخي لکيو ويو آهي، جنهن سان ڪنهن ٻئي محقق جو متفق هئڻ لازمي نہ آهي. لوڪ ادب جي هڙني مورخن هنن رومانوي داستانن يا ڪجهہ ٻين خالص سماجي يا سياسي پسمنظر تي مبني لوڪ ڪهاڻين کي نيم تاريخي داستان لکيو آهي!

ڊاڪٽر سنديلو لکي ٿو:

> ”اسان وٽ عمر ماروي، سسئي پنهون، ليلا چنيسر، مومل راڻو وغيره روايتي يا نيم تاريخي قصا آهن. انهن قصن ۾ گهڻي قدر حقيقت بہ آهي، پر تڏهن بہ تاريخ جي روشني ۾ اول کان آخر تائين سڌا ٿي نہ ٿا بيهي سگهن.“ (7).

سنديلو صاحب خود اعتراف ڪري ٿو تہ:

> ”اهي تاريخ جي روشنيءَ ۾ اول کان آخر تائين سڌا ٿي بيهي نہ ٿا سگهن. سندس هيءُ بيان ان ڳالهہ جي تائيد ڪري ٿو تہ اهي رومانوي داستان نيم تاريخي نہ آهن. ڇاڪاڻ تہ عمر سومرو کي امر سومرو بہ لکيو ويو آهي. مارئي ڀالوا ۾ ستل آهي ۽ ملير ڪراچي وٽ ٺهليل آهي. عمر سومري جي تاريخ ئي متضاد آهي تہ قصو ڪهڙي آڌار تي نيم تاريخي چئي سگهجي ٿو؟ ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي موجب راڻو راجپوت شهزادو (سوڍو ميندرو) هو.“(8)

تنهن جي مستند تاريخ ڪهڙي مستند تاريخي ماخذ ۾ آهي؟ مومل جي ماڙي ميرپورماٿيلي ۾ بہ آهي تہ مومل جو ماڳ عمرڪوٽ شهر جي ڏکڻ ۾ ڪُنري روڊ ويجهو پڻ آهي؟ راڻي ميندري سان ڪتان جي رهندڙ مومل جو پيچ پيو؟ جيڪڏهن راڻو سومرن جي دور جو هو تہ ان جي تاريخي طور تصديق ڪهڙي تاريخي ماخذ ۾ موجود آهي. خود سومرن جو دور تاريخ جي آئيني ۾ سڌو نظر نہ ٿو اچي. صرف روايتي ۽ منجهيل بيان شامل آهن.

بلوچ صاحب ڪتاب ’سهڻي ميهار ۽ نوري ڄام تماچي‘ ۾ سهڻي ۽ ميهار بابت جيڪو طويل بحث ڪيو آهي، سو تاريخ توڙي قصي سان لاڳاپيل نہ ٿو لڳي (9). ڄام تماچيءَ بابت تاريخ بيان ڪندي لکي ٿو تہ، ”هيڪر رڪن الدين شاھ تماچي“ جي نالي ۽ لقب سان ڀهريائين 1366ع کان 1375ع تائين خيرالدين ڄام توڳاچيءَ سان گڏ

حڪومت ڪيائين. بعد ۾ غالبن 1388ع کان 1392ع تائين ٻيهر ”سلطان رڪن الدين شاهه تماچي“ لقب سان خود مختيار ٿي سنڌ تي حڪومت ڪيائين. (10). هت ڄام تماچيءَ سان ٻه نالا ۽ ٻه دور منسوب ڪيا ويا آهن. جيڪي لفظ غالباً ڪم آڻڻ سان خود تاريخ جي صحت کي ڪمزور ظاهر ڪن ٿا. هڪ تماچي مختلف دورن ۾ مختلف نالن سان حڪمراني ڪري ٿو سو بيان تاريخي صداقت تي شڪ ظاهر ڪري ٿو. بلوچ صاحب ان سلسلي ۾ واضح به نه ٿو ڪري ته هڪ ڄام تماچي جا ٻه لقب ڪنهن ۽ ڇو رکيا؟ جڏهن ڄام تماچي جي ڪردار جي تاريخ ۾ مغالطا موجود آهن ته پوءِ نوري ڄام تماچي نيم تاريخي داستان ڪيئن ٿي سگهي ٿو؟

ساڳيءَ طرح ڪتاب ”سسئي پنهون“ ۾ بلوچ صاحب لکي ٿو:

> ”سنڌ جي آڳاٽي روايت موجب هيءُ دلو راءِ جي دور جو داستان آهي.“ هن ڪتاب ۾ وڏيڪ بحث ڪندي بلوچ صاحب داستان کي نيم تاريخي ثابت ڪرڻ لاءِ بلوچ قبيلن جي سنڌ ۾ گجرات ڏانهن لڏپلاڻ ۽ آري ڄام جو ذڪر ڪندي پنهور جو ذڪر ڪري ٿو ۽ خود ئي لکي ٿو ته اهو ديبل آهي. ساڳي وقت هن ڪتاب ۾ سسئي کي سيوهڻ جو به ڄاڻائي ٿو. (11)

بلوچ صاحب جي مٿئين بيان جي سلسلي ۾ اهو صاف ڇئي سگهجي ٿو ته. نه آري ڄام جي مصدق تاريخ ۾ دور موجود آهي. نه دلو راءِ جي مستند تاريخ ۾ دور ملي ٿو. وڏي ڳالهه ته آري ڄام بلوچ نه، پر سمو هو. دلو راءِ کي اروڙ برهمڻ آباد ۽ سيوهڻ جو ڄاڻايو ويو آهي. اها ڳالهه ئي سندس تاريخي حيثيت کي تاريڪيءَ ۾ اڇلي ٿي ته دلو راءِ به ڪو هو (انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا، ويب). ٻئي پاسي بلوچ صاحب تاريخ ظاهري ۽ ’تحفته الڪرام‘ جي روايتن کي بحث هيٺ آڻيندي دلو راءِ جي تاريخي حيثيت نه هجڻ جي جهڙوڪر تصديق ڪري ٿو ته:

> ”تاريخي طور دلوراء جو دور هن وقت تائين روشن ٿيل ناهي، پر اسان جي راءِ ۾ عرب دور جي پڄاڻي بعد دلوراء پهريون مشهور حڪمران ٿيو جو هڪ مدبر ۽ داناءُ هو ۽ جنهن دور ۾ وڏا ڪارناما ٿي گذريا. دلوراء جي حڪمراني غالبن ستين صدي هجري (11 صدي عيسوي) ۾ هئي.“ (12)

بلوچ صاحب سسئيءَ کي سيوهڻ جو ڄاڻايو آهي. سسئيءَ کي ننڍپڻ ۾ سيوهڻ مان درياهه ۾ لوڙهي ڇڏيو ويو ۽ سڏي پنهور وٺ پهتي؟ هيڏي مفاصلي هوندي درياهه ۾

پيتي کي رنڊ روڪ نہ ٿي؟ بلوچ صاحب پنهور کي ديبل بہ ڪوني ٿو. جنهن رومانوي داستان سان لاڳاپيل تاريخي ڪردارن يا ماڳن جي تاريخ ڳڻتر ۾ آهي تہ داستان نيم تاريخي ڪيئن ٿيو؟ البت روايتي ڪوٺڻ ڪنهن قدر درست آهي.

بغير تاريخي ڇنڊڇاڻ جي ساڳي راءِ جي پيروي ڪندڙ ڪجهہ مورخن پين داستانن لاءِ بہ لکيو آهي تہ:

> ”سنڌي ادب (لوڪ) ۾ سورٺ راءِ ڏياچ، دودو چنيسر، عمر مارئي، مورڙو مير بحر نيم تاريخي داستان آهن“ (13).

مورڙو مير بحر ڪهڙي دور جو قصو آهي يا مورڙي جي تاريخ ڪهڙي تاريخي ماخذ ۾ ملي ٿي، جو قصو نيم تاريخي سمجهجي؟ انهن سڀني داستانن جي تاريخي صحت تي بحث طويل ٿي ويندو. مختصر ڇئجي تہ جنهن بہ داستان ۽ قصي کي هڪ ڪردار جي نسبت سان نيم تاريخي سمجهيو وڃي ٿو، ان ڪردار جي خود تاريخي حيثيت ڇٽي ناهي.

ايم ايڇ پنهور واضح لکي ٿو تہ:

> ”ڪابہ مارئي ڪانہ هئي. عمر) -(سومرو) جي گادي جو هنڌ ٿري (ٿري؟) ۽ عمر II- (سومرو) جي گادي جو هنڌ نئو هو. عمر ڪوٽ ڪونہ هو. شهر (امرڪوٽ) راجپوت سردار امر جي نالي پنيان سڏيو ويو. رومانوي ڪهاڻيون عمر مارئي، سسئي پنهون، مومل راڻو ليلا چنيسر، عمر گنگا ۽ ايستائين جو نوري ڄام تماچي افسانوي آهن. اُهي سومرن جي دور کان بہ اڳ جون آهن، جيڪي منظوم ڇيون ويون. انهن ۾ دراصل سماج ۾ عورت جي ڪردار جي اهم هجڻ جي جهلڪ آهي“ (14).

ايم ايڇ پنهور صاحب جي راءِ وزندار آهي. جيئن مٿي ذڪر آيو تہ لوڪ ادب جو دور قديم آهي، جيڪو قبل مسيح دور تي سگهي ٿو. ايم ايڇ پنهور جي راءِ منهنجي ان قياس آرائيءَ جي پنيرائي ڪري ٿي ۽ ان ڳالهہ جي تصديق ڪري ٿي تہ شعري توڙي نثري لوڪ ادب جي تاريخ جون جَڙُون قبل مسيح دور ۾ آهن. ڪنڪِيڊ جي ڪتاب ’ٽيلس آف سنڌ اينڊ گزرات‘ جي مهاڳ ۾ اهو اشارو ملي ٿو تہ:

> ”جيتوڻيڪ اهو ممڪن نہ آهي، پر موجوده سنڌ جي تهذيب ۽ سنڌ جي لوڪ داستانن جا نشان يا پيرا مُهين جي تهذيب تائين وڃي سگهن ٿا، پر شرط اهو آهي تہ انهي تهذيب جي لکت پڙهي سگهجي.“ (15)

جڏهن دنيا جي رومانوي داستانن تي غور ڪجي ٿو ته انهن ۾ اول نالو عورت جو آهي. عربستان جو رومانوي داستان ’ليلي مجنون‘، ايران جا داستان ’شيرين فرهاد‘ ۽ ’عذره وامق‘، پنجاب جو ’هير رانجهو‘، هندُو ڏند ڪٿائي ڪهاڻي ’سيتا رام‘، ’راڌا ڪرشن‘ توڙي سنڌ جي اڪثر رومانوي داستانن ۾ به اڳ ۾ عورت جو نالو آهي. دنيا جي رومانوي توڙي ڏند ڪٿائي داستانن ۾ عورت جي اهميت ۽ عورت جي سماجي برتريءَ جي افسانوي نشاندهي ٿئي ٿي. هندُو سماج ۾ انهن عورتن کي ديويءَ جو رُتبو مليو ۽ سنڌي سماج ۾ ڪين شاهه لطيف جي شاعري جي روشني ۾ سُورمين جو درجو ڏنو ويو.

رومانوي داستانن ۾ عورت جو نالو اول هجڻ سندس سماجي اڳواڻي ڪرڻ ڏانهن به اشارو آهي، جنهن آثار تي چئي سگهجي ٿو ته انهن داستانن جي مادر شاهي دور کان ارتقا ۽ اوسر ٿي. مادر شاهي (ايڊيٽر: برٽينيڪا ويب) جي ڏند ڪٿائي دور بابت ماهر اندازو لڳائن ٿا ته:

> ”انساني سماج ۾ مادر شاهي وارو دور رهيو آهي. سماج ۾ عورت جي مرڪزيت ۽ عورت جي خدا (godess) طور پوڄا وارو قديم دور پٿر جي پئلوليٿڪ دور، گهٽ ۾ گهٽ 1. 5 ملين سال يا 2 ملين سال اڳ کان لڳ ڀڳ 3000 سال قبل مسيح تائين رهيو“ (16).

ان بابت ماهرن يقيني دور جي ڪٿ نه ڪئي آهي، پر سندن اشارو يقيني طور زرعي سماج واري دور ڏانهن آهي. ان کانپوءِ پِدر شاهي دور جي شروعات ٿي ۽ دنيا توڙي سنڌي لوڪ ادب ۾ لوڪ ڪهاڻين ۾ اول مرد ڪردار جو نالو شامل ٿيو. سنڌي لوڪ ادب ۾ عمر مارئي، عمر گنگا جا مثال موجود آهن. مرد ڪردارن جي ساراهه مان پِدر شاهي سماج جو اندازو ڪري سگهجي ٿو.

نچوڙ:

هن مقالي ذريعي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي ته سنڌي لوڪ ادب کي ڪنهن به مورخ، لکيل ادبي تاريخ ۾ اهميت نه ڏني آهي! تنهنڪري لوڪ ادب جي تاريخ نويسيءَ جي اهميت ذهن ۾ رکي، ان کي سنڌي ادب جي تاريخن ۾ شامل ڪري، نئين سر بحث هيٺ آڻڻ گهرجي. سنڌي لوڪ ادب جي لکيل تاريخن ۾ شامل غير منطقي رايَن ۽ مغالطن جي مدلل طريقي سان ڇنڊڇاڻ ڪري، ڪيل ڪم کي اڳتي وڌائيندي بهتر درست پيرائي ۾ سنڌي لوڪ ادب جي مستند تاريخ ترتيب ڏيڻ جي

ڪوشش ڪرڻ گهرجي. گڏوگڏ لوڪ ادب جي صنفن يا قسمن جو پيهر منطقي انداز ۾ تحقيقي طور جائزو پيش ڪرڻ گهرجي. سنڌي لوڪ ادب جي صنفن جو فني جائزو ۽ صنف جي ممڪن سماجي، ثقافتي پسمنظرن ۾ مرڪزي خيالن جي روشني ۾ لوڪ ادب جي تاريخ لکي وڃي.

حوالا

1. ڪنڪيڊ، سِي اي، سنڌ جون لوڪ آکاڻيون، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 2004ع
2. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سنڌي ادب جي مختصر تاريخ، عجائب اسٽورز فريئر روڊ سکر، 1982ع، ص:7
3. Harijani N Dayal, Sindhi roots & rituals- Par 1 Nation press, 1642492892, 9781642492897, 2018.
4. Jayapalan N, Economic History of India, Atlantic Publishers & Distributors, 2008.
5. قاضي خادم، سنڌيءَ جا نثري داستان، انڊس پبليڪيشن ڪراچي، 1992ع
6. بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش، لوڪ گيت، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2006ع
7. سنديلو ڊاڪٽر عبدالڪريم، لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌولاجي، ڄامشورو، 1986ع، ص:364
8. عرساڻي ڊاڪٽر شمس الدين، سنڌي ادب جي ارتقائي تاريخ، اوسر پيڙهڪا اشاعتاڻو حيدرآباد، 2009ع، ص:59
9. بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش، سهڻي ميهار ۽ نوري ڄام تماچي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1961ع
10. بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش، سسئي پنهون، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1976ع
11. ساڳيو.
12. بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش، سومرن جو دور، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2006ع
13. خادم مهر، سرتيون مئگزين، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1994ع
14. Panhwar M H, An Illustrated Atlas Of Soomra Kingdom, Soomra National Council Pakistan, 2000, P-155.
15. C. A, Kankaid, Folk Tales of Snd and Guzrat daly Gazette press Ltd, Karachi, 1925. P-IV
17. Eller, Cynthia, The Myth of Matriarchal Prehistory, Publisher Beacon Press, 2000.